

УДК 910.4 (091)

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА І ЙОГО НИНІШНІЙ СТАН

Тетяна Михайленко

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, 21100 м. Вінниця, Україна*

У статті проаналізовано етапи становлення українського географічного краєзнавства, його специфіку, структуру, функції, а також об'єкт і предмет науки. Укладена наукова періодизація географічного краєзнавства.

Ключові слова: історичне краєзнавство, українське географічне краєзнавство, структура, функції, періодизація.

Постановка проблеми. Історичне географічне краєзнавство як наука знаходиться на стику географії та історії, тобто в місці їхньої тісної взаємодії, тому воно ввібрало специфічні особливості цих двох наукових дисциплін, які полягають у з'ясуванні закономірностей соціального та природно-географічного характеру. Становлення краєзнавства як теоретичної системи з комплексом понять, принципів, методів, які творять науку, є процесом з власною хроноструктурою.

Однією з важливих проблем у процесі дослідження історії науки є проблема визначення етапів становлення та періодизації. Необхідно визначити хронологічні межі, виокремити особливості та специфіку розвитку на кожному з етапів, укласти наукову періодизацію для того, щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції українського географічного краєзнавства. Також проблемним є встановлення об'єкта, предмета і функцій цієї науки, які є дискусійним питанням сучасних вчених-краєзнавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи опубліковану літературу, значимо, що проблемою періодизації краєзнавства займалися загалом як географи, так і історики та українознавці. Започаткували науковий підхід до періодизації краєзнавства в Україні М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович. Сучасні спроби періодизації належать таким вченим, як Л. Баженов, В. Круль, М. Костриця. Історію становлення українського географічного краєзнавства розглядали українські географи, наприклад: Г. Денисик, Я. Жупанський, М. Пістун, О. Шаблій. До впорядкування структури краєзнавства причетні В. Круль, О. Паламарчук та П. Шищенко.

Постановка завдання. Проаналізувати етапи становлення географічного краєзнавства, розглянути основні моделі періодизації українського географічного краєзнавства, дослідити сучасний стан його розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток географічного краєзнавства як самостійної галузі знань у сучасному розумінні започаткований, по суті, в XVIII–XIX ст. Цьому сприяв інтенсивний розвиток наук у Західній Європі. У багатьох університетах і

вищих навчальних закладах виникли кафедри географії. Одну з перших кафедр географії, створену в Берлінському університеті, очолив Карл Ріттер, видатний німецький географ, який зробив внесок у розвиток хорологічної (просторової) концепції географічної науки. Він тісно співпрацював з не менш відомим німецьким натуралістом і географом Олександром фон Гумбольдтом, котрий вважав географію самостійною галуззю природознавства і цим самим створив підґрунтя для поділу географії на універсальну (загальну) і хорологічну (країнознавство, краєзнавство) [4, с. 16].

Отримавши в материнських науках, насамперед історії та географії, в XVIII столітті необхідні імпульси для розвитку, краєзнавчі знання в Російській імперії помітно поширюються в результаті організування та проведення масових експедицій, анкетування з метою історичного, статистичного, географічного та топографічного опису країни, появи перших академічних товариств, гуртків. Це був час емпіричних вивчень, описових способів (методів) пізнання, кількісного зростання знань.

У XIX столітті краєзнавство в Російській імперії отримує новий імпульс у своєму розвитку. Популярність конкретних краєзнавчих досліджень пояснюється тим, що вони мали служити доповненням до цілісної картини розвитку держави, яка тривалий час колонізувалася, збільшуючи свій територіальний простір.

У розвитку краєзнавства другої половини XIX – початку XX ст. помітно окреслюються спочатку риси внутрішньої диференціації, а згодом – зовнішньої інтеграції суміжних галузевих знань [4, с. 17].

Краєзнавство диференціюється й інтегрується, розкриваючи тим самим можливість для побудови нових систем ідей, практичних знахідок. Розвідуючи потенціал об'єкта дослідження – природи чи суспільства, і їхніх змін у часі, краєзнавство виходить на шлях не лише опису, але й аналітичного, синтезованого пояснення багатолікої, динамічної, складної індивідуальності елементів загальної структури. Поступово в ньому виділяються природні і гуманітарні знання [1, с. 16].

У XIX столітті суттєво змінюються стан і організування науки, спостерігаються серйозні зусилля державного розпорядчо-управлінського апарату залучити якомога більше вчених і любителів природи у краєзнавчі студії. Коло учасників останніх помітно зростає, стають різноманітнішими форми їхніх об'єднань, зміст досліджень і обсяг. Центрами здійснення крайових досліджень були університети, музеї, губернські статистичні, архівні комісії та архіви. Накопичення краєзнавчої літератури сприяло прогресу її бібліографії. Емпіричний компонент процесу акумуляування краєзнавчих знань зумовив і потребував домислення теоретичного, тому в другій половині XIX століття з'являються рефлексивні спроби складання пізнавальної схеми краєзнавства.

Остання третина XIX – початок XX століття істотно не змінили панівних позицій природничого напрямку у краєзнавстві, народжуваних хорологічною концепцією А. Гетнера і його послідовників. Їхні наукові викладки пропагували вивчення конкретних об'єктів “територіальної диференціації земної поверхні”, за якими не може бути “умовного поділу-орієнтира між природними і соціальними науками” [3, с. 284–286].

Підсумовуючи все сказане, можна скласти наукову періодизацію географічного краєзнавства, визначити хронологічні рамки, виділити особливості та специфіку розвитку кожного з його етапів. Періодизація дає можливість розглянути сукупність фактів, подій і явищ в їхньому взаємозв'язку, визначити характерні для кожного етапу детермінанти, що

спричинили саме ці події, загальні ознаки, особливості, тенденції розвитку, їхній зв'язок і взаємозумовленість з попереднім і наступним часом.

Як і кожна наука, географічне краєзнавство в своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: витоки – початки (зародження) – становлення – утвердження. Враховуючи набутий досвід українських вчених у дослідженні цієї проблеми, вважаємо за доцільне виділити три етапи в історії розвитку українського географічного краєзнавства:

1 етап. XVIII ст. – описовий етап українського географічного краєзнавства.

2 етап. XIX–XX ст. – етап наукових досліджень.

3 етап. Кінець XX ст. – початок XXI ст. – етап утвердження українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності.

Кожен з запропонованих етапів включає певні періоди, які мають свою специфіку та особливості. Згідно з напрямками розвитку географічного краєзнавства, завдання цієї галузі науки полягає в синтезі відповідних характеристик задля опису місця-регіону, який визначається як особливе поєднання (комбінація) цих характеристик.

Дослідження історії такого складного феномену, як географічне краєзнавство, потребує певної формалізації та схематизації знань з використанням як традиційних, так і сучасних наукових підходів. Принциповим питанням теорії, навколо якого впродовж десятиріч не припиняються дискусії, є питання про зміст географічного краєзнавства.

Одним з перших серед українських вчених, хто докладно визначив роль наукового краєзнавства в культурно-освітньому просторі та популяризував його, був І. Франко. Йому належить заслуга введення в науково-культурно-освітній обіг терміна “краєзнавство”. У статті “Талицьке краєзнавство” (1892 р.) він не лише вперше науково обґрунтовує краєзнавство, але і потрактує його роль у вихованні самосвідомості та освіти широких верств населення, особливо наголошуючи на його науково-культурному значенні.

Важливою ознакою краєзнавства є поліхронізм, у зв'язку з цим воно одночасно є і галуззю наукового пізнання, і масовим рухом, і формою громадської діяльності. Можна виділити три основні функції краєзнавства.

Перша і найголовніша функція – наукова. Вона визначає краєзнавство як складову географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. У цій функції географічне краєзнавство розглядають як важливий інструментарій пізнання й перетворення певної території, що фактично об'єднує його з завданнями і цілями конструктивної географії. Географічне краєзнавство є проявом географічного процесу і загальних закономірностей розвитку природи і суспільства в конкретних локальних умовах. Теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з теорією географічної науки. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної географії. Цю функцію в загальноосвітній школі з 1992–1993 навчального року реалізували в курсі “Географія рідного краю”. Ним починалося вивчення систематичного курсу шкільної географії.

Третя функція краєзнавства – суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно оволодівати знаннями про природу й життя людини, допомагати формувати практичні вміння та навички. Краєзнавство становить стрижень національної самосвідомості та самоідентифікації. Пізнання рідного краю – це необхідна умова інтелектуального розвитку дитини, яка навчається, перетворення її в грома-

дянина. Краєзнавство є тлом, яке дає можливість досягнути фундаментальні закономірності розвитку рідного краю, малої батьківщини, а через нього і великої батьківщини – України.

Поняття “Вітчизна”, “Батьківщина”, “рідний край” своїм корінням сягають сивої давнини, вони широко вживані у нашій мові, адже відображають як місце народження конкретної особи, так і її зв’язок з певною людською спільнотою, яка має свої національні риси, територію, традиції, історичну долю. Використання цих понять засвідчує ступінь розвитку народу, усвідомлення ним самого себе як певної етносоціальної спільноти серед інших народів світу.

Видатний російський географ В. Семенов-Тянь-Шанський порівнював географію з величезним декоративним полотном, а краєзнавство – з тонкою мозаїкою. За його образним визначенням “географія дивиться в телескоп, краєзнавство в мікроскоп” [4, с. 25]. Краєзнавство є нижнім таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дає змогу відтворити цілісний образ України як держави з його виразною геополітичною “особистістю”, з її потужним, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом і його окремими компонентами – природно-ландшафтним, природно-ресурсним, виробничим, науково-технічним, інтелектуальним.

Безперечно, що більшість методів, які використовують у дослідженні країни, застосовують у процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальногеографічними. Хоча, варто зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні, методи досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

В. Круль, визначаючи співвідношення географічного і загального краєзнавства, підкреслює пріоритетну роль першого в системі другого. Причинами цього є те, що: 1) географічне краєзнавство фіксує просторові утворення, простежує їхню можливу динаміку, формує уявлення про природне, географічне навантаження регіону; 2) витоки краєзнавства глибоко коріняться саме в географії [5, с. 9–11]. Висновок автора про те, що “географія має право бути генератором ідеї українського краєзнавства” є основоположним у теоретичних дискусіях щодо місця і ролі географічного краєзнавства у структурі загального краєзнавства, він став своєрідним стрижнем національного краєзнавства.

За твердженням професора П. Шищенка “об’єктно-предметна сутність, наукові і практичні виміри географічного краєзнавства пов’язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство – країнознавство – регіональна географія – географія. Географічне країнознавство базується на теорії і методології сучасної географії як фундаментальної науки про географічну (ландшафтну) оболонку Землі з притаманними їй просторово-часовими закономірностями та законами територіального організування природи і суспільства в їхній взаємодії, виступає важливим компонентом географічної освіти у ВНЗ і школах, є необхідним чинником формування загальної культури особистості” [7, с. 6–8].

Висновки. Географічне краєзнавство історично формувалася як інтегративна галузь знань, яка несе у собі вивірену інформацію, опрацьовану і випробувану на конкретній території. Воно має складні об’єкт та предмет досліджень, якими є певна територіальна структура та її історико-географічний аналіз. Краєзнавство за своїми інтересами дотичне до природничих і суспільних наук, має великий виховний потенціал та є важливим елементом національної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жекулин В. С. Историческая география : предмет и методы / В. С. Жекулин. – Л. : Наука, 1982. – 224 с.

2. *Жупанський Я. І.* Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства / Я. І. Жупанський, В. П. Круль // Географ. краєзнавство : сучасний стан і перспективи. – Житомир : Льонок, 1992. – С. 3–4.
3. *Исаченко А. Г.* Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
4. *Костриця М. Ю.* Українське географічне краєзнавство : теорія, історія, практика / М. Ю. Костриця. – Житомир : Косенко, 2006. – 443 с.
5. *Круль В. П.* Краєзнавство : історична географія / В. П. Круль. – Чернівці, 1999. – 107 с.
6. *Круль В. П.* Ретроспективна географія поселень Західної України / В. П. Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 382 с.
7. *Шаблій О. І.* Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2001. – 774 с.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Доопрацьована 15.04.2014 р.

Прийнята до друку 26.06.2014 р.

ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN GEOGRAPHIC LOCAL HISTORY AND ITS PRESENT STATE

Tatiana Mykhailenko

*Kotsubynskyy State Pedagogical University of Vinnytsia
Ostroz'kogo St., 32, UA – 21100 Vinnytsia, Ukraine*

Analyzed in this article are: stages of establishment of Ukrainian geographical local history, its specifics, structure, functions, and also object and subject of science. Scientific periodisation of geographical local history is performed.

Key words: local history, Ukrainian geographic local history, structure, functions, periodisation.

СТАНОВЛЕНИЕ УКРАИНСКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ И ЕГО НЫНЕШНЕЕ СОСТОЯНИЕ

Татьяна Михайленко

*Винницкий государственный педагогический университет им. М. Коцюбинского,
ул. Острожского, 32, 21100 г. Винница, Украина*

В статье проанализированы этапы становления украинского географического краеведения, его специфика, структура, функции, а также объект и предмет науки. Составлена научная периодизация географического краеведения.

Ключевые слова: историческое краеведение, украинское географическое краеведение, структура, функции, периодизация.